

КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМАТИКА ВИЗНАЧЕННЯ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

THE CONCEPT OF THE RULE OF LAW: PROBLEMS OF DEFINITION IN THE CONTEXT OF HISTORICAL DEVELOPMENT

Богак Ю.З., викладач кафедри права
ЗВО «Університет Короля Данила»
ORCID ID: 0009-0009-7767-6950

Актуальність статті полягає в тому, що концепція правової держави це ідея державного устрою, в якому правові норми і принципи є основою для діяльності держави та забезпечують рівність і захист прав і свобод громадян. Правова держава означає, що державні органи, посадові особи та громадяни діють відповідно до законів, які встановлені за демократичними принципами і гарантують захист прав людини. Концепція правової держави стикається з численними проблемами у своєму визначенні та впровадженні, що ускладнює її чітке розуміння та застосування в різних країнах і правових системах. Метою статті є детальний аналіз та систематизація різних підходів до визначення правової держави, а також дослідження розвитку цієї концепції в історичній перспективі, з виявленням ключових теоретичних основ і практичних чинників, що вплинули на становлення правової держави у різних правових системах. У представленій статті здійснюється теоретичний аналіз ключових концепцій визначення правової держави у історичному розрізі. У статті досліджується концепція правової держави в контексті її історичного розвитку та сучасної інтерпретації. Аналізуються основні підходи до визначення правової держави, починаючи з античних часів до сучасної доби, а також проблематика формування цієї концепції у різних правових традиціях. Автор приділяє увагу теоретичним та практичним аспектам розвитку ідеї верховенства права, ролі правових норм у забезпеченні прав і свобод особи, розмежуванню влади та гарантуванню незалежності судової системи. Окремо розглядаються труднощі у визначенні поняття правової держави, що пов'язані з різноманіттям правових систем, культурними та історичними особливостями окремих країн. Зроблено висновок, що концепція правової держави пройшла досить тривалий шлях свого розвитку. Різні історичні епохи, державні режими, мислителі, філософи та юристи Античності, Середньовіччя, Нового та Новітнього часу сформували своєрідний наріжний камінь цієї теорії. Слід зазначити, що внесок теоретиків, котрі займалися розробкою проблеми правової держави, стає по-справжньому цінний вже у наші дні, оскільки теоретичні погляди попередників дозволяють синтезувати всі наколені знання у єдине ціле.

Ключові слова: держава, правова держава, верховенство права, мораль, моральність, правова культура.

The relevance of the article is that the concept of the rule of law is the idea of a state system in which legal norms and principles are the basis for the activity of the state and ensure equality and protection of the rights and freedoms of citizens. The rule of law means that state bodies, officials and citizens act in accordance with laws that are established according to democratic principles and guarantee the protection of human rights. The concept of the rule of law faces numerous problems in its definition and implementation, which makes it difficult to clearly understand and apply it in different countries and legal systems. The purpose of the article is a detailed analysis and systematization of various approaches to the definition of the rule of law, as well as a study of the development of this concept in a historical perspective, with the identification of key theoretical foundations and practical factors that influenced the formation of the rule of law in various legal systems. The presented article provides a theoretical analysis of the key concepts of the definition of the rule of law in a historical context. The article examines the concept of the legal state in the context of its historical development and modern interpretation. The main approaches to the definition of the legal state, starting from ancient times to the present day, are analyzed, as well as the problems of the formation of this concept in different legal traditions. The author pays attention to the theoretical and practical aspects of the development of the idea of the rule of law, the role of legal norms in ensuring the rights and freedoms of the individual, the separation of powers and guaranteeing the independence of the judicial system. Difficulties in defining the concept of the rule of law related to the diversity of legal systems, cultural and historical features of individual countries are considered separately. It was concluded that the concept of the rule of law has gone through a rather long path of development. Different historical eras, state regimes, thinkers, philosophers and lawyers of Antiquity, the Middle Ages, New and Modern times formed a kind of cornerstone of this theory. It should be noted that the contribution of the theorists who worked on the development of the problem of the rule of law is becoming truly valuable today, as the theoretical views of their predecessors allow synthesizing all the accumulated knowledge into a single whole.

Key words: state, rule of law, rule of law, morality, morality, legal culture.

Вступ. Слід почати з того, що концепція правової держави це ідея державного устрою, в якому правові норми і принципи є основою для діяльності держави та забезпечують рівність і захист прав і свобод громадян. Правова держава означає, що державні органи, посадові особи та громадяни діють відповідно до законів, які встановлені за демократичними принципами і гарантують захист прав людини.

Концепція правової держави стикається з численними проблемами у своєму визначенні та впровадженні, що ускладнює її чітке розуміння та застосування в різних країнах і правових системах.

Аналіз досліджень і публікацій. Окремим проблемам визначення концепцій правової держави, у даній сфері були присвячені праці таких вчених, як: Крижановський А. Ф., Безродний Є.Ф., Мацькевич М.М., Соломін О. А. та інші. Однак, слід зауважити, що, незважаючи на значну кількість досліджень з питань визначення правової держави, сучасних інтерпретацій цього поняття залишається небагато, що підкреслює актуальність статті.

Метою статті є детальний аналіз та систематизація різних підходів до визначення правової держави, а також

дослідження розвитку цієї концепції в історичній перспективі, з виявленням ключових теоретичних основ і практичних чинників, що вплинули на становлення правової держави у різних правових системах.

Результати дослідження. Однією з головних труднощів є багатозначність самого терміна. У різних правових традиціях його трактують по-різному. Наприклад, у континентальній Європі правова держава асоціюється з терміном «Rechtsstaat», що підкреслює верховенство права, тоді як в англо-американській системі йдеться про «rule of law», акцентуючи на законі як головному механізмі забезпечення справедливості й захисту прав людини.

Ще однією проблемою є різні підходи до верховенства права. Деякі вчені вважають, що для правової держави достатньо формальної відповідності дій держави закону, тоді як інші наголошують на важливості не лише юридичних норм, але й справедливості, моральних та етичних засад, які мають бути закладені в основу цих законів. Це створює постійне напруження між формальним і матеріальним підходами до правової держави, де останній вимагає не тільки дотримання законів, а й відповідності цих

законів справедливим і морально обґрунтованим стандартам [4, с. 119-128].

Крім того, правова держава часто співвідноситься з демократією, що піднімає питання: чи може існувати правова держава без демократичних інститутів? Деякі автократичні режими можуть дотримуватись закону формально, але при цьому ігнорувати основоположні принципи демократії та прав людини. Це ставить під сумнів справжню природу таких держав, попри їх заяви про правовий порядок.

Отож історичне дослідження та визначення поняття концепції правової держави є досить актуальним у розрізі сучасного визначення правової держави, її окреслення функцій та завдань.

Вперше, у відносно цілісному вигляді концепція правової держави та підпорядкування законам усіх без винятку громадян була реалізована в Стародавньому Римі. Слід зазначити, що у працях давньоримського мислителя та державного діяча Цицерона можна вперше побачити відхід від традиційної категорії «загальне благо» та спробу підпорядкувати державу правовим законам. Мислитель визначив державу як спільність людей, об'єднану правом та згодою своїх інтересів. Так, позитивне право має відповідати державному ладу та звичаям предків, а також підпорядковувати своєму впливу всіх громадян. При цьому закони зобов'язані обмежувати громадян лише тоді, коли це справді потрібно на користь всього суспільства [4, с. 147].

Важливо відзначити, що, на думку багатьох дослідників феномену правової держави, давньоримська держава своєму розквіту багато в чому зобов'язана саме ідеї правової держави, а також підпорядкуванню влади закону.

Занепад правової держави в Стародавньому Римі, як вважають дослідники, сприяв і розпаду Римської імперії [8, с.405-417]. Давньоримська правова держава була все ж таки обмежена рабовласницьким ладом: ідея панування права і рівноправності громадян перед законом і судом у ті часи не поширювалася на рабів і неримських громадян. Крім того, правовий статус жінок у Стародавньому Римі протягом більшої частини його історії також сильно обмежувався.

У Середньовіччі ідея правової держави практично не розвивалася, що зумовлювалося поєднанням розвитку держав з постійним суперництвом державної влади та церкви, яка всіляко прагнула підкорити своєму впливу державу та право. Однак свавілля державних правителів і церкви призвело до усвідомлення того, що відносини держави та особистості повинні базуватися на міцній правовій основі. Вирішення цього завдання стало причиною появи ідеї (концепції) суверенітету народу як джерела влади у правовій державі [2, с. 137-140].

Одним із перших мислителів епохи Середньовіччя, який займався розробкою цієї ідеї, був Марсилій Падуанський, який вважав, що закони, що походять від правителів і церкви, не враховують інтересів народу, тому найкращий законодавець це сам народ. На думку Марсилія Падуанського, народ краще виконує ті закони, що він сам створив. Так, уряду, зобов'язаному виконувати і втілювати закони в життя, необхідно підкорятися тим самим законам, а для цього він повинен обиратися самим народом. Це було якісно нове розуміння ролі народу у побудові правової держави [6, с. 3-6].

Наступний сильний виток у розвитку концепції правової держави настає вже в Новий час, коли в ході буржуазнодемократичних революцій ідеї правової державності, рівності прав і свобод людини і громадянина набули дещо іншого змісту.

З точки зору Ж.-Ж. Руссо, у державі, де громадянин підпорядкований суспільству, він здобуває свободу, оскільки не залежить від чужої волі, а справжній суверенітет належить народу. Громадяни, здійснюючи свій суверенітет, виконують законодавчу функцію та ухвалюють

закони, що своєю чергою гарантує свободу, тобто захищеність законом. Таким чином, народний суверенітет, рівноправність громадян і захист їхніх прав законом є ключовими та визначальними елементами концепції правової держави в Руссо [5, с. 54-66].

Вагомий внесок у розвиток ідеї правової держави зробив видатний французький філософ-просвітитель і юрист Ш.Л. Монтеск'є. Розглядаючи можливі форми державного устрою, Монтеск'є називає республіку правильною формою організації державної влади, а її антиподом – деспотію. На думку філософа, основний принцип політичного устрою республіки це політична чеснота, яка найефективніше реалізується в рамках демократії (влада народу) чи аристократії (влада частини народу) [2, с. 119-128].

У межах республіки влада, однак, спирається на закони, на протиположності деспотичній формі, де закони не мають змісту, адже влада тримається на страху людей перед свавіллям правителя.

У рамках деспотії немає свободи індивіда, а розумна організація держави можлива лише тоді, коли є місце для свободи, яка встановлюється виключно законами, які започатковують правопорядок у державі. Так, в основі держави неминуче зобов'язані стояти закони, що надають свободу (зокрема і політичну) громадянам [4, с. 12-17].

Для запобігання переродженню держави в деспотію, як вважав Монтеск'є, влада має бути поділена на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Кожній галузі влади необхідно представлятися своїм органом, а повноваженням органів державної влади при цьому строго розмежовуватися і не перетинатися один з одним. Заслуга Монтеск'є у тому, що він сформулював доктрину поділу влади, що лягла основою сучасної концепції конституціоналізму і правової держави.

Нині й справді правова держава не ототожнюється без поділу влади й ефективно функціонуючого механізму стримувань і противаг.

На окрему увагу заслуговує ідея правової держави, викладена в працях англійського вченого-просвітителя Дж. Локка. Він дотримувався думки, що у справді правовій державі вся влада пов'язана законом, який виражає природне право, визнає права та свободи людини, у такій державі існує суверенітет і поділ влади. Закон буде правовим і справедливим лише в тому випадку, якщо він узгоджується зі свободою, а закон, що обмежує людську свободу та природне право, не може бути справді правовим [9, с. 3-13].

Для реалізації ідеї панування права держава має приймати закони, вершити правосуддя та вживати необхідних заходів щодо осіб, які порушили закони. Локк був прихильником застосування покарань (аж до страти), але у ситуаціях, коли конкретне покарання відновлює законність і порушені прав людини, що служить досягненню загального блага.

Важливим етапом у розвитку ідеї правової держави став досвід США. Американські мислителі розвивали свої погляди на побудові правової держави у руслі ідей Дж. Локка, Ш.Л. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо. Так, згідно з уявленнями Т. Джефферсона, всі люди народжуються рівними за своєю природою, мають певну сукупність природних прав. З метою охорони цих прав створюється держава, яка в особі уряду покликає встановлювати закони та рамки поведінки для громадян [10, с. 256-266].

Ідеї Т. Джефферсона визначили появу у майбутньому концепції, згідно з якою державний суверенітет є похідним від народного суверенітету: всі дії та рішення, що приймаються органами державної влади, повинні відбуватися у руслі дотримання інтересів народу. Крім цього, суверенітет народу передбачає правову організацію державної влади, її підпорядкування закону, а також форми відповідальності влади перед народом за невиконання зобов'язань та порушення прав громадян [1, с. 73-80].

На окрему увагу заслуговує політико-правова концепція А. Гамільтона, який розширив класичне розуміння правової держави, ввівши в її зміст механізм конституційного контролю за законами, що приймаються в державі. На думку А. Гамільтона, конституція – це «вищий» закон у державі, який виражає волю всього народу. Отже, всі закони, які діють у державі не повинні суперечити конституції.

Міру відповідності закону конституції мають визначати суди, які мають право тлумачення законів. У разі коли зміст прийнятого законодавчим органом державної влади закону вступає у пряму суперечність із конституцією, суду слід ухвалити рішення про нікчемність положень конкретного закону як такого, що суперечить конституції. Тільки суд може вирішити питання про конституційність або неконституційність конкретного закону як акта, що узгоджується або не узгоджується з волею народу [4, с. 12-17].

Так, великий німецький мислитель І. Кант, звертаючись до проблеми співвідношення закону та держави, наголошував, що держава це спільнота людей, підпорядкованих чинності закону. Найважливішою ознакою справді правової держави вважається верховенство закону. При цьому фактично Кант визнавав, що така держава це ідея, своєрідна абстракція, але до втілення цієї ідеї в життя держава має всіляко прагнути, інакше вона буде приречена на загибель. Ціль держави полягає в тому, щоб домогтися абсолютного правопорядку в суспільстві.

Важливою віхою у розвитку концепції правової держави стало вчення про державу та право Г.В.Ф. Гегеля. На відміну від Канта, який наголошував на теоретичній конструкції правової держави та побудові режиму законності та правопорядку в суспільстві, Гегель звернув увагу на реальні відносини всередині суспільства. Гегель стверджує, і з цим важко не погодитися, що у взаєминах між державою та її громадянами необхідно існування певного суспільного середовища (громадянського суспільства), яке виступає посередником і сполучною ланкою між державою та народом. Під громадянським суспільством Гегель мав на увазі опосередковану людською працею систему потреб, яка ґрунтується на приватній власності та рівності людей перед законом. Громадянське суспіль-

ство було невідоме рабовласницькому та феодальному ладу, воно є продуктом Нового часу. Саме за допомогою громадянського суспільства держава набуває свого правового устрою та забезпечує захист прав і свобод своїх громадян, підтримує законність та правопорядок [3, с. 90-94].

Слід зазначити, що концепція правової держави, основні положення якої були сформульовані до кінця XIX ст., продовжила свій розвиток і в XX ст. Розробку теорії правової держави продовжили такі мислителі як Г. Кельзен, Р.К. де Мальберг, Ф.А. фон Хайек та ін.

Г. Кельзен вважав правовою державою будь-яку, яка має структурований та оформлений у системі законів нормативно-правовий порядок. Таким чином, правова держава це держава, в якій система права (законів) визначає її будову та функціонування [7].

Інший погляд щодо сутності правової держави дотримувався Ф.А. фон Хайек, на думку якого правова держава передбачає обмеження дій уряду законом та його невтручання у законну життєдіяльність суспільства. У свою чергу, контроль уряду законом означає, що громадяни держави завжди знають, які санкції у відповідь може застосувати по відношенню до них держава за порушення закону.

У межах цього підходу критерієм правової держави є особиста свобода громадян, обмежена законом [10, с. 256-266]. Звісно ж, що таке розуміння правової держави відповідає ідеї верховенства закону, розвиває її, переводячи ідею правової держави у галузь правової психології та ідеології. Так, сучасна правова держава побудована на верховенстві закону та його повазі громадянами.

Резюмуючи вище сказане, необхідно підкреслити, що концепція правової держави пройшла досить тривалий шлях свого розвитку. Різні історичні епохи, державні режими, мислителі, філософи та юристи Античності, Середньовіччя, Нового та Новітнього часу сформували своєрідний наріжний камінь цієї теорії.

Слід зазначити, що внесок теоретиків, котрі займалися розробкою проблеми правової держави, стає по-справжньому цінний вже у наші дні, оскільки теоретичні погляди попередників дозволяють синтезувати всі наколені знання у єдине ціле.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крижановський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура. Одеса: Фенікс, 2009. 504 с.
2. Безродний Є. Ф., Ковальчук Г. К., Масляний О. С. Світова класична думка про державу і право : Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 391 с.
3. Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. – Київ : Юніверс, 2010. – 504 с.
4. Гета Д. С. Сучасні проблеми становлення правової держави. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 19-20 лютого 2016 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2016. С. 12–17.
5. Мацькевич М. М. Генеза прав людини: правовий та філософський аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2014. Вип. 4. С. 54–66.
6. Соломін О. А. Концепція правової держави: сучасний контекст. *Наукові записки НаУКМА*. Політичні науки. 2012. Т. 134. С. 3–6.
7. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). Report on the Rule of Law Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e).
8. Haggard S. The Rule of Law in Post-Conflict Settings: The Empirical Record. *International Studies Quarterly*. 2014. № 58. P. 405–417.
9. Sellers M. What Is the Rule of Law and Why Is It So Important? *The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State*. 2014. № 38. P. 3–13.
10. Tully J. *Public Philosophy in a New Key: Volume 2, Imperialism and Civic Freedom*. Cambridge University Press. 2007. p. 256–266.